

Az eredetileg 2007-ben benyújtott, majd 2009-ben eredeti koncepciójával jóváhagyott és megkezdett kutatást a világgazdasági környezet fordulata, a 2008-ban kirobbant válság lényegesen befolyásolta, hangsúlyait átrendezte. 2007-ben még ha nem is konszenzusos, de meghatározó többségi álláspont volt az, amelyet a gazdasági egyensúly szabatos elméletének egyik kidolgozójaként Nobel-díjjal kitüntetett közgazdász, Kenneth Arrow így fogalmazott meg: „Smith legalapvetőbb megállapítása az, hogy a rendszer a résztvevők háta mögött működik, az irányító kéz láthatatlan”. Hasonlóan látta egy másik Nobel-díjas, James Tobin is: „a láthatatlan kéz koncepciója a történelem egyik legfontosabb és legnagyobb hatású eszméje”. Az ekkor közkeletű értelmezés szerint ez a metafora nyitotta meg az utat a gazdaság mint kölcsönös összefüggésekre épülő társadalmi rendszer első átfogó leírásához, ezért nem túlzás azt állítani, hogy a láthatatlan kéz metaforája tette lehetővé az elméleti társadalomtudomány létrejöttét. (F. Hayek, G. Stigler) Az 1970-es évek közgazdasági és politikai paradigmaváltása nem elégedett meg azzal, hogy szabadpiaci reformok aktuális jelszavaként értelmezze a „láthatatlan kéz” eszméjét. A maga hasonlatosságára szabta az uralkodó Smith-olvasatot is, így jutott arra az eredményre, hogy az önszabályozó piaci rendszer, vagyis a XVIII. század nyelvén a „kereskedelmi társadalom” e metaforába sűrített jellemzése áthatotta Smith egész társadalomelméletét és morálfilozófiáját, függetlenül attól, hogy a „láthatatlan kéz” ilyen értelemben csupán kétszer fordul elő az életműben.

A fogalomtörténeti perspektíva kereteit szétfeszítő válság nyomán két diskurzus alakult ki: az egyik az eseményeket alapvetően piaci kudarcnak tekintette s legismertebb megfogalmazása szerint a láthatatlan kéz azért vallott kudarcot, mert nem létezik (J. Stiglitz). Az 1929-33 óta legsúlyosabb gazdasági visszaesés másik magyarázata viszont szabályozási kudarcoként fogta fel az ingatlanbuborék és a subprime válság nyomán kibontakozott világméretű recessziót, vagyis némileg hatásvadász fordulattal: a recessziót a láthatatlan kéztől kapott elkerülhetetlen pofonnak látta és láttatta. E vita kapcsán sokszor szolgáltak hivatkozási alapként a korai válságok: az 1637-ben összeomlott holland „tulipánmánia”, az 1718-20-ban párhuzamosan kibontakozott francia és angol kísérlet a korabeli adósságválság megoldására, vagyis a Mississipp-i és a South Sea buborék. Ez indokolta, hogy a kutatás az eredetileg szándékozotthoz képest kibővüljön, áttekintse a 2008 előtt szinte már elfelejtett, azóta ismét széleskörűen használt közgazdasági metafora: a piaci buborékok eszme- és gazdaságtörténetének néhány vonatkozását.

A holland „tulipánmánia” történetét áttekintő tanulmány (Madarász 2009) számba vette a 2008 után kirobbant makroökonómiai vitákat, amelyekben a vitázók egyik csoportja kétségbe vonta a II. világháború utáni „nagy mérséklődés” és az újklasszikus szintézis

érvényességét. Részletesen bemutatásra kerültek az 1634–1637 közötti holland tulipánmánia – mint az első buborék – jellegzetes, a későbbi irodalomban használt leírásai és magyarázatai: a tömeghisztéria kibontakozásától a hatékony pénzügyi piacok korai példáján át a XVII. századi holland kapitalista gazdagodás által kiváltott kulturális sokkig. A tulipánmánia közismert anekdotikus leírásait az eredeti forrásokig visszakövetve sikerült tisztázni, mennyiben támaszkodnak ezek korabeli forrásokra, miként alakultak ki és hogyan változtak az ezekről szóló elbeszélések (narratívák), melyek váltak kánonná, és ezek milyen kölcsönhatásban voltak a korabeli gazdasági, társadalmi, erkölcsi nézetekkel, mennyiben kerülnek előtérbe új mozzanatok, vagy térnek vissza korábbi, de az utóbbi évtizedekben érvénytelennek nyilvánított gondolkodás- és beszédmódok.

Csupán néhány mozzanatra szorítkozva: a tulipánmánia máig legnépszerűbb leírása, egy XIX. századi angol publicista (C. Mackay) műve egyértelműen tömeghisztériaként láttatta az eseményeket, XVIII. századi forrása, az első technikatörténet (J. Beckmann) viszont a határidős tőzsdei kereskedelem korai példájaként mutatta be a történetet. Az 1990-es években a hatékony pénzügyi piacok elméletére alapozó érvelés kétségbe vonta a buborékra, a tömegpszichológiára építő magyarázatok érvényességét, híveit azzal vádolva, hogy feladják a bonyolult gazdasági jelenségek ésszerű elméleti magyarázatának igényét. Ezzel a „pénzügyi moralistáknak” az volt a céljuk, hogy történeti érveket szolgáltatassanak a piacokat korlátozó és ellenőrző kormányzati szabályozás mellett, vagyis a láthatatlan kéz ellen.

A Dél-tengeri Társaság 1720-as fellendülése és kipukkadása mindmáig egyike a pénzügyi történelem leghíresebb és leggyakrabban emlegetett buborékainak. Az ezzel foglalkozó tanulmány (Madarász 2011) először néhány példával illusztrálja a buborékmetafora irodalmi és képzőművészeti kialakulását az antikvitástól kezdve a humanizmuson át a XVII. századi brit nonkomformista és kereskedelmi-pénzügyi szövegekig, vagyis azt a folyamatot, amelyben az élet mulandóságának jelképeként használt fogalom és kép jelentése fokozatosan átalakult és a csalás szinonimájává vált. Az angol államadósság kialakulása 1689 után, a korai modern fiskális-militarista állam létrejötte és a pénzügyi forradalom különböző interpretációi (a politikai gondolkodás történetírói által feltételezett, a gazdagság új formáit gyanakvással szemlélő humanista diskurzus illetve az új intézményi iskola által feltételezett prokapitalista, a pénzügyi felelősség intézményi feltételeit megteremtő konszenzus) bemutatása adja meg a hátteret a South Sea Company történetéhez. Az államadósság részvényre konvertálásának lebonyolítását és a korabeli vélemények spektrumát ismertetve válik világossá, mire építettek és építenek az alapvetően ellentétes elbeszélésmódok 1720-tól máig, amikor vagy pénzügyi szédelgésnek, az általános

elvakultság rövid, de emlékezetes orgiájaként, vagy – a tulipánmániához hasonlóan – a racionális elemzésről lemondó, a korabeli szatírák és jeremiádák elfogultságait és előítéleteit elfogadó történelmi mítoszként állítják be a Déltengeri buborékot. A historiográfiai áttekintés arra az eredményre jut, hogy a 2008 után felélénkült érdeklődés a korai és az aktuális pénzügyi válságok hasonló vonásai iránt nem vezetett konszenzushoz; ahogy a jelenkori válság okait és kezelésmódját tekintve sem jött létre szakmai egyetértés, úgy a történelmi előképek – köztük a South Sea Company – megítélésében is fennmaradtak, sőt talán tovább nőttek a különbségek.

A XVIII. századi brit államadósság szerepét és kezelését tárgyaló tanulmány (Madarász 2012) először a modern gazdaságtörténeti vitákat veszi szemügyre, amelyek vagy az intézményi garanciák kialakulásával és hihetővé válásával, a magántulajdonosi jogok érvényesülésével, vagy a hitelezők érdekeit érvényesítő tartós parlamenti és kormányzati konstelláció létrejöttével, vagy a nemzetközi pénzpiac helyzetével magyarázták azt, hogyan nőhetett 30 év alatt az adósság ötvenszeresére Nagy-Britanniában, miközben a kamatláb harmadára csökkent. A „közhitel” (államadósság) növekedésének lehetséges és szükségszerű gazdasági és politikai hatásairól, a háborús kiadások fedezésének módjairól és várható következményeiről zajló XVIII. századi viták, Davenant, Defoe, Bolingbroke, Hume, Wallace, Pinto, Steuart és Smith érvelésének rekonstrukciója megmutatja, miért volt ez különösen fontos vonulata a korabeli gazdasági és politikai gondolkodás- és beszédmódoknak. A vita egyik oldalán a közhitelt szükséges, ám veszélyes eszköznek tekintették, amely apokaliptikus következményekkel fenyeget: államcsődbe és szolgaságba sodorhatja az országot, és aláássa a politikai szabadságot, a másik vélemény szerint a kereskedő állam adóssága szükséges és előnyös, ösztönzi a gazdaság fejlődését, és kifejezi a polgárok bizalmát a kormányzat iránt.

Részletesebben tárgyalja a tanulmány a skót felvilágosodás két klasszikusa, Hume és Smith álláspontját a papírpénz és a bankok szerepéről, a pénzmennyiség változásának következményeiről és a skóciai „szabad” bankrendszer jellemzőiről. Az 1772-es skóciai bankválság, a vállalkozásokat és fejlesztési terveteket nagyvonalúan támogató Ayr Bank csődje készítette arra Adam Smitht, hogy újragondolja korábbi egyértelmű, a piaci önszabályozást, a verseny szabadságát a bankrendszerben is feltétlen érvényűnek tartó álláspontját. Továbbra is kitartott a láthatatlan kéz működése által, a szabad versenyben generált előnyök fontossága mellett, kiemelve, hogy a sokszereplős verseny óvja meg a „közt” attól, hogy egy vagy néhány túl nagyra nőtt bank bukása az egész társadalmat megrendítse. Ugyanakkor azt is látta, hogy a láthatatlan kéz, az önérdék nem elegendő ahhoz,

hogy megakadályozza a „váltónyargalást”, a túlzott papírpénz-kibocsátást, ezért szükséges és indokolt a banküzlet szabályozása, a természetes szabadság rendszerének korlátozása.

A láthatatlan kéz metaforájának alakváltozásait bemutató tanulmány (Madarász 2013a – megjelenés alatt) áttekinti, miként vált Smith „alapvető felfedezésévé” egy olyan fogalom említése, amelynek az őt nagyra értékelő kortársak és a XIX. század első felének közgazdászai nem tulajdonítottak különösebb fontosságot. S nem azért, mert a szókép ismeretlen vagy szokatlan lett volna számukra. Ellenkezőleg, olvashatták regényben, aktuálpolitikai elemzésben, útleírásban vagy filozófiai eszmefuttatásban, hallhatták a színpadról, a szószékről és G. Washington beiktatási beszédében. Az irodalmi (Shakespeare, Defoe, Voltaire stb.), művészeti, politikai filozófiai (Fénelon, Rousseau) és teológiai előzmények részletes bemutatása alapozza meg a modern Smith-olvasatok kritikáját, amelyek spektruma igen széles. Megtalálható benne a láthatatlan kezét az isteni gondviselés kifejezőjeként értékelő teológiai interpretáció, a közgazdasági narratíva, amely a „természetes szabadság” gazdasági rendszerének önszabályozó működését magyarázó elvként hivatkozik rá és a metafora használatát alapvetően ironikus szándékú retorikai eszközként tekintő eszmetörténeti ábrázolás. A különböző kontextusok és olvasatok bemutatása után a tanulmány arra a következtetésre jut, hogy Smith metaforája elsősorban a látható és a láthatatlan kéz összevetésében értelmezhető, vagyis azoknak a nem-szándékolt következményeknek összehasonlító elemzésében, amelyeket a különböző típusú koordinációk előidéznek.

A gondviselés és piaci koordináció (Madarász 2013a – megjelenés alatt) azt vizsgálja, hogyan fogadta be a XIX. század első felének brit konzervatív gondolkodása a láthatatlan kéz koncepcióját, hogyan alakult át a politikai gazdaságtan romantikus, tradicionalista és vallásos elutasítójából a szabad piacot és a hagyományt egybeolvasztó politikai erővé, hogyan egyesítette Burke konzervatizmusát Smith liberalizmusával.

A bankok szabályozásán túl Adam Smith a kamatláb törvényes rögzítését is olyan szükséges intézkedésnek tekintette, amely indokolt kivételt jelen a láthatatlan kéz működése alól. Az ezzel foglalkozó tanulmány (Madarász 2013b – megjelenés alatt) elsősorban J. Bentham ellenvetéseit mutatja be, de kitér a kamatszabályozás tágabb eszmetörténeti aspektusaira is – az antik és skolasztikus szerzőkön át Keynesig és a modern interpretációkig.

A tanulmányokat – a szükséges támogatás megszerzése esetén – könyvben szeretném megjelentetni. Az első rész munkacíme: „Képzelt gazdagságunk szétolvad”, a másodiké: „Láthatatlan kezektől szenvedünk?”.

A kutatási program időbeli kitolódását eredményezte, hogy 2010-ben egy szemesztert töltöttem az USA-ban a Duke University Center for the History of Political Economy

meghívott vendégkutatójaként. Ez adott lehetőséget a buborékok és korai válságok részletesebb feldolgozására, ugyanakkor ehhez az utazáshoz semmilyen összeget nem vettem igénybe az OTKA keretből.